

1600-talet

Den första världsliga litteraturen

Klara sjö från Kungsholmen 1691. Målning av holländaren Cornelis van der Meulen, verksam i Sverige från slutet av 1670-talet. Målningen är beskuren på båda sidorna. Wikiwand.

Under det här århundradet började det finnas något som kan kallas litteratur i Sverige. Tidigare hade nästan allt som kommit i tryck varit religiösa texter och lagar. Nu bereddes också naturen plats i den växande utgivningen av böcker och skrifter.

Den första tryckta boken i Sverige är fabelsamlingen *Dialogus Creatururum Moralizatus* (Skapelsens sedelärande samtal), som gavs ut 1483 i en förmodligen mycket begränsad, handkolorerad upplaga. Det var bara 38 år efter att Johannes Gutenberg hade gjort sin epokgörande innovation.

Den första tryckta boken i Sverige är fabelsamlingen *Dialogus Creatururum Moralizatus* (Skapelsens sedelärande samtal), som gavs ut 1483 i en förmodligen mycket begränsad, handkolorerad upplaga. Det var bara 38 år efter att Johannes Gutenberg hade gjort sin epokgörande innovation.

Erikskrönikan är Sveriges äldsta skriftliga dokument som framställts för att ge detaljerad bild av ett längre händelseförlopp. På rim redogör den för Sveriges politiska historia från 1229 till 1319 då den treårige Magnus Eriksson utsågs till kung.

Den heliga Birgitta (ca 1303–1373) lämnade ett stort antal skrifter och dagböcker efter sig. Alla dock religiöst präglade.

En vivör och skojare skrev första naturlyriken

VID MITTEN AV 1660-TALET publicerade läkaren och vetenskapsmannen Urban Hiärne den första romanen på svenska, *Stratonice*. Nästan samtidigt kom Georg Stiernhielms diktsamling *Musa Suetthizantes* ut. Den förlänade Stiernhielm epitetet ”den svenska skaldekonstens fader” som sedan dess följt honom i litteraturhistorien. Ett annat känt 1600-talsnamn är Haquin Spegel, (1645–1714) som i diktverket *Gudz verk och hvila*, behandlande skapelsehistorien – med bland annat tydliga hänvisningar till skogens olika nyttor.

De överträffades dock alla av vivören och skojaren Lars Wivallius. Han föddes år 1605 som Lars Svensson och växte upp på familjens gård Vivalla i Närke. Efter studietiden i Uppsala gav han sig ut på en bildningsresa i Europa. Han reste som det anstod en förnäm adelsman och framställde sig också som en sådan under namnet Erik Gyllenstierna.

I Tyskland flyttade han mellan städer och småriken och levde ett galant högreståndsliv. Men snart beslogs han för sitt förespeglade namn och de förmåner han på så sätt förskaffat sig. Några gånger hamnade han inför rätta och tvingades tillbringa längre och kortare perioder i olika fångelser.

Allt detta klammeri med rättvisan bidrog verksamt till att han också utvecklade såväl juridiska insikter som sin poetiska och verbala förmåga. Språkkunnig som han var höll han långa och kvicka pläderingar för sin sak. Han skrev också ständigt långa inlagor och hyllningsdikter till dem som kunde släppa honom fri. Det var bara under fångelsevistelserna som han ägnade sig åt att skriva dikter.

PÅ VÄG TILLBAKA TILL SVERIGE gick han dock för långt. Han uppträdde nu som adelsmannen Svante Stenbock och charmade såväl greve Ulf Grip på Björkeberga gård utanför Hesselholm, som dennes dotter Gertrud. Han lånade pengar av pappa Ulf, rymde med Gertrud och gifte sig med henne i hemlighet. Innan avfärden tog de med sig värdesaker som avyttrades under färden mot Stockholm. Greve Grip blev förstås rasande och Lars Wivallius hamnade så småningom i danskt fångelse med en dödsdom hängande över sig. Men återigen lyckades han med sin verbala och poetiska förmåga bli satt på fri fot och bege sig till Stockholm. Men greve Grip var honom i härlarna och så småningom hann också rättvisan ifatt honom.

Den nu ökände äventyraren och poeten spärrades in på Kajaneborg, det svenska rikets yttersta utpost mot Ryssland, belägen mitt i Finland. Hela fem år kom han att tillbringa i den dystra fästningen, omfluten av den strida Kajane älv. Det var där han skrev sin berömda ”Klage-wijsa öfver thenna kalla och torra Wååhr” som sedan dess intar en framskjuten plats i den svenska litteraturhistorien. Den är dock långt ifrån någon klagovisa utan en strålände hyllning till allt det underbara som finns i Sveriges natur.

Efter frigivningen delade Lars Wivallius sin tid mellan Vivalla och Stockholm där han livnärde sig som ”brännvinsadvokat” med processer som specialitet. Han dog 1669 och ligger begravd på Katarina kyrkogård.

Perspektiv på 1600-talet

Konsten

Tyska, franska och holländska konstnärer och inte minst arkitekter rekryterades till Sverige för att manifesteras de rikedomar som adelsmännen roffat åt sig under 30-åriga kriget. Mängder av praktfulla slott och herresäten uppfördes under den här tiden. Konstnärerna ägnade sig med få undantag åt porträttmåleri. Ett undantag var Eric Dahlberg som i sitt planverk *Suecia antiqua et hodierna* förmedlade (överdrivna) bilder av barockens arkitektur. Här Hörningsholm.

Samhället

Ett århundrade präglad av Sveriges stormaktsambitioner med krig och massutskrivning av soldater. Samtidigt svalt befolkningen till följd av "lilla istidens" fortsatt bistra klimat. Man dignade också under höga skatter för att hålla krigsmakten igång. Flera gånger svepte pesten över landet. Ett mörkt kapitel var de häxprocesser som godtyckligt kostade cirka 300 kvinnor livet på olika håll i landet. En av 1600-talets otaliga bataljmålningar. Okänd konstnär.

Skogen

Järnhanteringen ökade snabbt och nya vapenfaktorer etablerades. Utvecklingen fick skjuts genom den stora invandringen av yrkeskunniga valloner. Inte bara smeder utan också kolare lockades att slå sig ner i Sverige. Behovet av träkol från skogen ökade i samma takt som nya järnbruk anlades. I Mellansverige började det bli brist på lämplig skog att kola. I det gleset befolkade Norrland var skogarna fortfarande näst intill helt orörda. Målning: Söderfors bruk. Pehr Hilleström.

Ur Gudz Werk och hvila, tredje dagen

*At Jorden på een Stund så fruchtbar kunde blifwa;
Gud sade; Genast stood then rake Ceder ferdig
På Bergens höga Kull samt Larix seeg och härdig
Ther jempte Fuur och Tall /Een/ Ask och smerta Biörkar*

*Afhwilke skiärs gott Ris som Barna-Tuchten yrkiar.
På flakka Fältet haar then hårda Eek sig rotat
Samt sköna Böken then som altid blifwer hotat
Then Skugge-wida Lind och Aspen then som bäfwar
För hwar een Wäderpust som then med Frossan sträfwar.*

*I Dalarna och ut med klara Bekkar
Seer man at Widian sig samt Aal och Pijl-Trä strekker:
Men gröna Engarna bepryda Myrte-Buskar
Hägg/Oxell/Roosen-Törn/i hwilka Haren snuskar.*

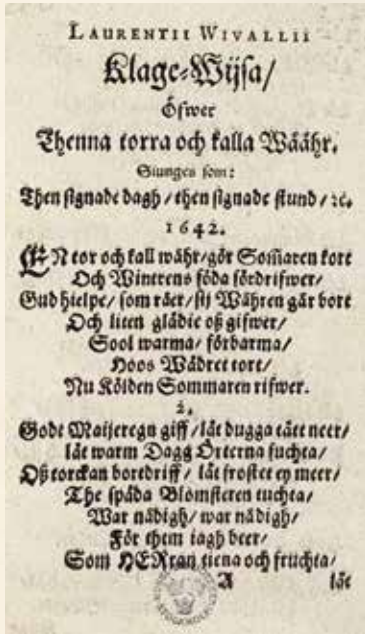
*Een Gud så good som rik! Han wille så försörja
Thet första Echta Paar/som skulle Huushåll börja;
Gaaf Träa som med sin Frucht mång Diur i Skoogen föda
Ja the osnygga Swin til största Fetma giöda!
Så haa wj rikelig alt thet wi nu betarfwa
Och ingen är rät arm fast han får aldrig ärfwa!
Nytta som man hafver utaf Skogen.
Ty Skoogen gir oss Träa om wi haa Lust at byggia.
Han gifwer Weed och Kohl om man wil koka bryggia
Han gifwer Mast och Kiööl och mangahanda Timmer*

Haquin Spigel

I **Haquin Spegels** stora diktverk *Gudz verk och hvila* skriver han om bibelns skapelseberättelse. Citatet är hämtat ur den del som handlar om Guds arbete den tredje dagen och innehåller formuleringar om skogens nytta som inte står dagens långt efter. Dock inte den om nyttan av björkris.

Texten återges här lätt redigerad. Bland annat har bokstav j ersatts med i för att förenkla läsningen.

Lars Wivallius "Klage-Wijsa" trycktes första gången 1642 i begränsad upplaga. Det var samma år som han släpptes fri från Kajaneborg.

Papper. Fram till 1600-talet var så gott som allt papper importerat. Den första "papperskvarnen" lär ha anlagts vid Stockholms ström på 1520-talet. Det finns också osäkra uppgifter om ett pappersbruk anlagt av biskop Brask i Söderköping vid samma tid. Däremot vet vi att det på 1600-talet började dyka upp pappersbruk på flera håll i landet. Råvaran utgjordes uteslutande av linnelump – och skulle så göra i ytterligare två århundraden.

Klage-Wijsa öfver thenna torra kalla Wåähr

Lars Wivallius dikt från 1642 omfattar i original hela 22 verser. Här återges hälften av dem.

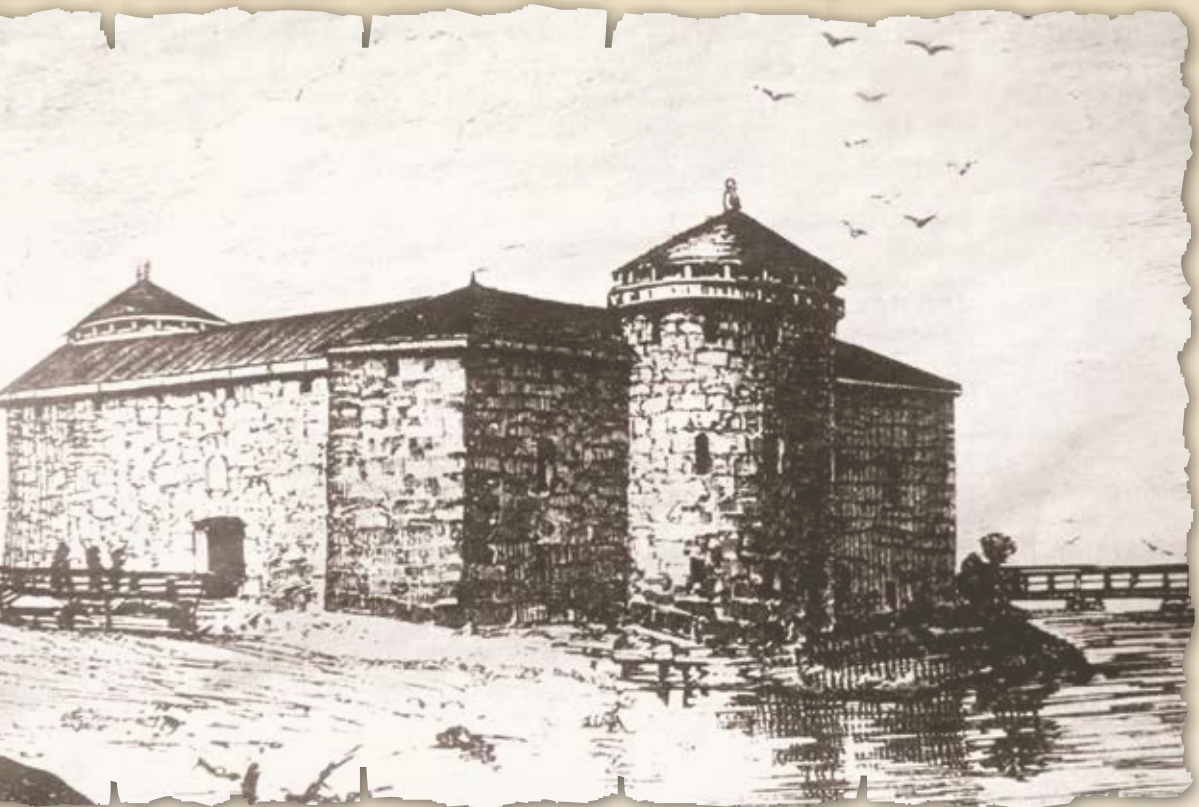
*En torr och kall vår gör sommaren kort
och vintrens föda fördriver.
Gud hjälpe, som rå, si våren går bort
och liten glädje oss giver.
Sol varma, förbarma!
Hos vädret torrt
nu kölden sommaren river.*

*Gott majeregn giv, lät dugga tätt ner,
lät varm dagg örterna fukta!
Oss torkan bortdriv, lät frosten ej mer
de späda blomsteren tukta!
Var nådig, var rådig!
För dem jag ber,
som Herran tjäna och frukta.*

*Lät väderet kallt och torkan oblid
ej tvinga rosorna röda,
lät åkeren stolt ej läggjas så nid,
att han ej bonden kan föda!
Bevara från fara
i allan tid
den späda jordenes gröda!*

*Lät himmelens port utvidga sin gång,
hjälp molnen högre uppstiga,
lät höra oss fort skön näktergals sång,
som kölden tvingar att tiga!
Lät sjunga de unga
med stämmor mång!
Lät barnen dansa och niga!*

*Lät dansa å rad folk, stora och små,
lät färla sommarens färlor!
På blomster och blad lät tillra och stå
de våta himmelska pärlor!
Lät kvittra, lät tittra
steglitsor små,
hos granna svenska sädsärlor!*

Den dystra Kajaneberg låg på en liten ö mitt i den strida älven. Lithografin av hur den kan ha sett då Wivallius satt där gjordes av Johan Jacob Ahrenberg i början av 1700-talet.

*Giv glädje och tröst, lät lärkjan ej dö,
lät leva sommarens svala!
Hugsvala vart bröst på Sveriges ö,
som nu mån sorgeligt tala!
Giv sommar, giv blommer,
giv gott grönt hö,
lät göken ropa och gala!*

*Mot gryningen blek, mot dagningen blid,
när natt och dag sig åtskilja,
lät höras mång lek om sommarens tid,
djur dansa, spela och gilja!
I strömmen ej glömmen
mång lax, mång id,
mång fisk tå hava sin vilja!*

*Gör dagen oss lång, gör natten oss klar,
lät duggregn varma nerfalla
och locka till sång den fågel som har
tyst varit vinteren kalla!
Lät klinga, lät springa
mångt hjon, mångt par,
lät fröjdas människor alla!*

*Lät skogen stå grön, lät jorden få fukt,
se till, att oss intet trängjer,
lät fläkta en skön och härlig en lukt
av skogar, åkrar och ängjer!
Lät kransas, lät dansas
med fröjd och tukt,
lät bäddas brokota sängar!*

*Släpp boskapen vall, lös oxen ur bås,
driv fä och fänat åt skogen!
Lät öken få stall in under Guds lås,
lät bonden glädjas vid plogen!
Höst mustig gör lustig,
lät säden fås
av åkren ymnig och mogen!*

*Lät grönskas hans får, lät blomstras hans äng,
hjälp fylla bingarna blotta!
När bonden själv rår, får krigsman ock säng
att vila lemmarna trötta.
Still vreden, giv freden!
Mång piga, mång dräng
tå glädjas över all måtta.*